

TARİX FƏNNİNİN TƏDRİSİNİN CARİ VƏ İLLİK PLANLAŞDIRILMASINDA İNTEQRATİVLİKDƏN İSTİFADƏ

Sevil Bəhrəmovə,

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası kafedrasının
baş müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: sevil_behremova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-4886-0101>
<https://doi.org/10.30546/2706-7858.8.1.2025.010>*

UOT: 37; 94

Xülasə. *Fənlərarası fəaliyyət təhsilalanların yaş xüsusiyyətlərinə və onların fərdi inkişaf xarakterinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Müasir dövrümüzdə bu mövzuda fəlsəfi, sosial, humanitar, təbiət-riyaziyyat, estetik və tərbiyəyönlü əsərlər müasir təhsilin məzmununa əsaslanaraq özəl fənlər üzrə alim, müəllim, psixoloq və metodistlər tərəfindən yazılmış, psixoloji, pedaqoji və metodik fəaliyyətdə fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları öyrənilmişdir. Məqalədə bu xüsusiyyətlər fənlərin təsnifatı və strukturlaşdırılması aspektində nəzərə alınmış, həmçinin tarix müəlliminin dərş prosesində həyata keçirə biləcəyi integrasiya imkanları nümunələr əsasında təhlil edilmişdir.*

Açar sözlər: *integrasiya imkanları, integrativ planlaşdırma, fənlərarası əlaqə, fənlərüstü əlaqə, müəllimin fəaliyyəti, şəxsiyyətyönlü təhsil.*

Key words: *integration opportunities, integrative planning, interdisciplinary communication, cross-disciplinary communication, teacher's activity, person-oriented education.*

Ключевые слова: *интеграционные возможности, интегративное планирование, междисциплинарная коммуникация, междисциплинарная коммуникация, деятельность учителя, личностно-ориентированное образование.*

Son vaxtlar integrasiya ideyası təhsildə yaranan diferensiallaşma prosesləri ilə əlaqədar intensiv nəzəri və praktiki tədqiqatların mövzusunda çevrilmişdir. İntegrasiya fənlər üzrə elmi biliklərin bölünməsinə aradan qaldıraraq təhsilalanlara “bütövlükdə dünyanı” göstərməyə, həmçinin bununla bağlı boşalmış tədris vaxtından tədrisdə ixtisaslaşdırılmış diferensiasianın tam həyata

keçirilməsi üçün istifadə etməyə imkan verir [7, s.83]. Başqa sözlə, praktik nöqteyi-nəzərdən integrasiya fənlərarası əlaqələrin möhkəmləndirilməsini, təhsilalanların həddindən artıq yüklənməsinin azaldılmasını, onların əldə etdikləri məlumatların əhatə dairəsinin genişləndirilməsini və öyrənmə motivasiyasının gücləndirilməsini nəzərdə tutur. İntegrasiya prosesinin inkişafı, həm də müxtəlif hissələrin və xassələrin inteq-

rasiyasına, həmçinin komponentlərin və hissəciklərin vahid bir bütövlükdə integrasiyasına xidmət edir. İnteqrasiya proseslərinin **beş** əlaməti var:

1. *İnteqrasiya əvvəllər mövcud olan elmi elementlərin əlaqəsinə əsaslanır.*

2. *İnteqrasiya qarşılıqlı təsir göstərən elementlərin keyfiyyət və kəmiyyət dəyişmələrindən asılıdır.*

3. *İnteqrasiya prosesi üçün müstəqil məntiqi əsaslandırılmış əsas mövcuddur.*

4. *İnteqrasiya integrativ prosesin müstəqil strukturunun yaradılmasıdır.*

5. *İnteqrasiya integrativ prosesin pedaqoji oriyentasiyası və müqayisəli fərdiliyidir.*

Tarix fənninin tədrisində fənlərarası integrasiyadan uğurla istifadə etmək üçün müəllim integrativ tədris metodlarının tətbiqi üçün hərəkətlərin ardıcılığının məntiqi ilə tanış olmalıdır. Fəaliyyətlərin ümumi alqoritmi olaraq aşağıdakı mərhələləri ayırd etmək olar:

- *Normativ sənədlərin öyrənilməsi [1];*

- *Qurulmuş fənlərarası əlaqələrə uyğun olaraq tarix fənninin digər akademik fənlərlə fənlərarası integrasiyasının planlaşdırılması və təşkili zamanı fənn müəlliminin digər integrasiya olunmuş tədris fənlərinin müəllimləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin və əməkdaşlığının təmin edilməsi, fənlərarası integrasiyadan istifadə etməklə tarix dərslərinin təşkili üçün fərdi planın hazırlanması, fənlərin iş proqramlarının, təqvim və tematik planlaşdırmanın, kurikulumun nəzərə alınması;*

- *Təlim məşğələlərinin təşkili üzrə hazırlanmış fərdi plana uyğun olaraq birbaşa dərslərin keçirilməsi;*

- *Tarixin fənlərarası integrasiyası əsasında həyata keçirilən dərş proqramının təhlilinin aparılması;*

- *Qazanılmış təcrübə nəzərə alınmaqla növbəti təqvim ili üçün dərş proqramının hazırlanması.*

Tədrisin integrasiyası təhsilalanlara dünyanın ayrı-ayrı hissələrinin bir sistem kimi bağlılığını əks etdirən biliklər verməli, onlara öyrənmənin ilk addımlarından dünyanı bütün elementlərin bir-biri ilə əlaqəli olduğu vahid bir bütöv kimi təsəvvür etməyi öyrətməlidir. İnteqrasiya ənənəvi fənn biliklərinə əsaslanan yeni ideyaların əldə

edilməsi vasitəsidir. O, təhsilalanın erudisiyasını inkişaf etdirmək və tədrisdə mövcud dar ixtisası yeniləmək məqsədi daşıyır. Lakin integrasiya ənənəvi fənlərin tədrisini əvəz etməməli, əldə edilmiş bilikləri vahid sistemdə birləşdirməlidir [16, s.63].

İnteqrasiya dərşin intensivləşdirilməsi vasitəsi, fənlərarası əlaqələrin keyfiyyətə yeni səviyyədə həyata keçirilməsinin yüksək formasıdır. Fənlərarası əlaqələr təhsilalanların əlaqəli fənlər üzrə biliklərini əlavə etmək, təsdiqləmək və ya artırmaq üçün uğurla istifadə edilə bilər. İnteqrasiya müxtəlif fənlər üzrə təhsilalanların müəyyən müşahidə və nəticələrini təsdiq edən və ya dərinləşdirən yeni faktların tapılması mənbəyidir. Müxtəlif fəaliyyətlərə keçərək təhsilalanların yorğunluğunu və həddindən artıq gərginliyini aradan qaldırır.

Tədris və tərbiyənin integrasiyası təbii olaraq gənc nəsllə təbiət, cəmiyyət və onların yeri haqqında vahid təsəvvür vermək istəyindən irəli gəlir [2].

Xülasə etmək üçün integrativ əsasda təhsil prosesinin işləməsi üçün aşağıdakı variantları qeyd edə bilərik:

- *İnteqrasiya edilmiş kurs eyni təhsil sahəsinə daxil olan fənlərin məzmunundan formalaşır. Bu halda bir fənnin məzmunu digərinin məzmunundan artıq olmur.*

- *İnteqrasiya edilmiş kurs eyni təhsil sahəsinə və ya eyni tədris blokuna daxil olan, lakin ilk növbədə, bir fənn sahəsinə əsaslanan fənlərin məzmunundan yaradılır.*

- *İnteqrasiya edilmiş kurs müxtəlif, lakin əlaqəli təhsil sahələrinə daxil olan və “bərabər şərtlərlə” fəaliyyət göstərən fənlərin məzmunundan yaradılır.*

- *İnteqrasiya edilmiş kurs əlaqəli təhsil sahələrindən olan fənlər əsasında yaradılır, lakin bir fənn öz spesifikliyini saxlayır, digərləri isə köməkçi əsas kimi çıxış edir.*

Tədris prosesinin integrasiya olunmuş əsasda qurulması integrasiya olunmuş kurslarla məhdudlaşmır. İnteqrasiya edilmiş kurslar akademik fənlərin “qovuşmasının” ən yüksək mərhələsidir. İnteqrasiya yalnız müxtəlif keyfiyyətli bilik sistemlərinin, fəaliyyət metodlarının və digər məzmun komponentlərinin kəsişməsində olan problemlərin həllindən ibarət ola bilər. İnteqrasiya

olunmuş yanaşma tədris proqramlarının həddindən artıq yüklənməsi problemini həll etməyə, təhsilalanların yorğunluğunu, emosional həddən artıq gərginliyini aradan qaldırmağa imkan verir, təxəyyülün, diqqətin, yaddaşın, nitqin, təfəkkürün inkişafına xidmət edir [3]. Ona görə də dərslər arasında integrasiyaya ehtiyac vardır. Belə dərslər müəllimlər və təhsilalanlar üçün əhəmiyyətli imkanlar yaradır. İntegrasiya edilmiş dərslərin bir hissəsi kimi təhsilalanlar bir neçə fənn üzrə məlumat əldə etməklə çox yönlü, daha dərin biliklər əldə edə bilirlər. İntegrasiya edilmiş dərslər ən vacib bacarıqlardan birini inkişaf etdirir. Bu fakt tənqidi düşüncəni, analitik fəaliyyəti və funksional savadlılıq bacarıqlarını inkişaf etdirəlməyə imkan verir.

Tədris prosesində planlaşdırmanın **iki** növü vardır ki, onlar **“günlük planlaşdırma”** və **“illik planlaşdırma”** adlandırılır. Günlük planlaşdırma cari, illik planlaşdırma isə perspektiv planlaşdırmaadır. Günlük planlaşdırmanı həyata keçirtmək, uğurlu performansla nail olmaq üçün müəllimin ilin əvvəlindən etibarən illik planlaşdırma hazırlayır ki, bu planlaşdırma əvvəlki kimi, sadəcə mövzu adı və ya tarix və saatla kifayətlənir. Müasir illik planlaşdırmalarda təhsilalanların bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmək, nəzərdə tutulan illik təlim nəticələrinə çatmaq üçün sinif üzrə alt standartları reallaşdırmaq zəruridir.

Perspektiv planlaşdırma müəllimin bir il müddətində proqrama (kurikuluma) uyğun olaraq tədris edəcəyi mövzuları hansı günlərdə, neçə saat, hansı resurslarla tədris edəcəyi, integrasiya etdiyi fənləri və qiymətləndirmənin üsul və vasitələrini göstərməklə hazırladığı bir planlaşdırmaadır. Bu planlaşdırma dərslərin başlananda müəllim tərəfindən hazırlanaraq təsdiq olunmaq üçün məktəb rəhbərliyinə təqdim olunur. İllik planlaşdırma hazırlanarkən müəllim əvvəlcədən mövzulara və sinif üzrə standartlara baxmalı, onun əsasında dərslər bölgüsünü reallaşdırmalıdır. İllik planlaşdırma aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

- məzmun standartları;
- tədris vahidi;
- mövzular;
- integrasiya;
- resurslar;
- qiymətləndirmə;
- saat;

– tarix [5].

Qeyd olunanlar cədvəl tərtib etməklə, il müddəti üçün nəzərdə tutulmaqla hazırlanır və məktəb rəhbərliyinə təqdim edilir. Təsdiq olunmuş illik planlaşdırma əsasında müəllimlər verdikləri tarixlərə görə mövzuların tədrisini, eləcə də diaqnostik və summativ qiymətləndirmələri də həyata keçirməlidirlər.

Fəal interaktiv təlimdə gündəlik dərslərin mərhələləri aşağıdakı kimidir:

- məzmun standartı;
- mövzu;
- təlim məqsədi;
- iş forması;
- təlim üsulu;
- integrasiya;
- resurslar.

Dərslərin planlaşdırılması zamanı, ilk növbədə, fənn üzrə məzmun standartları araşdırılır, mövzulara uyğun alt standartlar təyin edilir. İllik planlaşdırma zamanı təyin edilmiş alt standartlar cari planlaşdırılma zamanı reallaşdırılaraq mövzuya uyğun təlim məqsədləri müəyyənləşdirilir. Təlim məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün dərslərin keçirilməsi forması, eləcə də üsulları müəllim tərəfindən planlaşdırılır. Forma və üsulların vasitəsilə təyin edilmiş standart və ona uyğun seçilmiş məqsədlər mövzunun reallaşdırılması üçün təyin edilir ki, bu zaman integrasiya imkanları da mütləq müəyyən edilməlidir. Müəllim mümkün fənlərarası integrasiyanı müəyyənləşdirdikdən sonra dərslərin uğurlu tədrisi üçün resursları müəyyən edir. Bundan sonra dərslərin neçə mərhələli olması müəyyən olunur. Müasir dövrdə müxtəlif dərslər modelləri mövcuddur. Bunlar 3 mərhələli, 5 mərhələli, 6 mərhələli və s. dərslər tipində ola bilər. Təqdim olunan dərslər 7 mərhələli dərslər modelidir [7, s.85].

Dərslər motivasiya ilə başlanır. Motivasiya dərslər üçün zəruri mərhələlərdən biridir. Bu mərhələdə müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə şagirdləri dərslər prosesinə sövq etmək olar. Motivasiyanın qoyuluşu zamanı dərslər əhatə edəcək şəkillərdən, video materiallardan, maraqlı mənbələrdən və s. istifadə etmək olar. Bu mərhələdə şagirdlərə yönləndirici suallar vermək, onların diqqətini qoyulan problemə cəlb etmək lazımdır. Motivasiya mərhələsini həyata keçirən müəllim bu mərhələ bitdikdən sonra şagirdlərlə birgə

tədqiqat sualı qoymaqla dərsin ikinci mərhələsinə keçid edir.

Tədqiqatın aparılması fəal dərsin ikinci mərhələsidir. Bu zaman şagirdlər tədqiqat sualına cavab tapmaq üçün müəyyən olunmuş tapşırıqları araşdırırlar. Bu mərhələdə müxtəlif iş formalarından istifadə etməklə şagirdləri araşdırmaya cəlb etmək olar.

Məlumat mübadiləsi dərsin üçüncü mərhələsi adlandırılır. Dərsin bu mərhələsində şagirdlər hazırladıqları tapşırığı, yaxud da sualları cavablandırmaqla hazırladıqları materialı təqdim edirlər. Qrup işləri zamanı qrupun üzvləri özləri də lider seçə bilər, yaxud da müəllim tərəfindən də lider təyin edilə bilər ki, sonda təqdimat həmin lider tərəfindən aparılsın.

Məlumatın müzakirəsi dərsin dördüncü mərhələsi kimi müəyyən edilir. Bu mərhələ zamanı şagirdlərin hazırlayaraq təqdim etdikləri tapşırıqlar müzakirə edilir. Tapşırıqda əsas diqqəti çəkən məqamlar qeyd edilir, səhv varsa, onlar düzgün şəkildə çatdırılır. Problem müzakirə edilərək şagirdlərin nəticəyə gəlməsinə şərait yaradılır.

Nəticəyə gəlmək və ümumiləşdirmə aparmaq üçün dərsin beşinci mərhələsində şagirdlərin qənaətə gəlməsinə imkan açılır. Şagirdlər mübadilə və müzakirə zamanı əldə etdikləri, eləcə də müzakirə etdikləri informasiyalar nəticəsində ümumiləşdirmə apara bilirlər. Bu mərhələ zamanı müəllimin verdiyi suallar şagirdin istiqamətlənməsinə və düzgün nəticəyə gəlməsinə imkan verməlidir. Bu hissədə şagirdlər tədqiqat sualına geri dönməklə suala cavab tapmalıdırlar.

Altıncı mərhələ kimi müəyyən edilən “yaradıcı tətbiqetmə” hissəsi dərsin tam mənimlənməsini və möhkəmləndirilməsini təmin edir. Dərsin bu mərhələsi zamanı mövzu ilə əlaqədar şagirdlərə yaradıcı işlər verilir. Burada essenin yazılması, şəkillərin çəkilməsi və s. kimi fəallıyyətlər vermək olar. Əgər dərs vaxtı buna imkan yoxdursa, o zaman həmin fəallıyyətlər evdə də həyata keçirilmək üçün tapşırıq şəklində verilməlidir.

Dərsin yeddinci mərhələsi olan “qiymətləndirmə və refleksiya” sonuncu mərhələ kimi müəyyən edilir [9]. Bu mərhələdə şagirdlərin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Şagirdlərin

qiymətləndirilməsi əslində dərs boyu aparılır. Dərsin sonunda refleksiyanın aparılmasında məqsəd şagirdlərin əldə etdikləri bilik və bacarıqları daha aydın şəkildə təsəvvür etmək və onların qiymətləndirilməsini aparmaq üçündür.

Dərsin mərhələləri reallaşdırılarkən integrasiya imkanları diqqətdə saxlanılmalıdır. Əgər müəllim fənlərarası integrasiyada hər hansı bir fənnin integrasiya olunmuş standartını göstərmiş olarsa, bu zaman həmin fənn üzrə integrasiya mütləq reallaşdırılmalıdır. İntegrativ dərstdə integrasiyanın növlərinin reallaşdırılması dərsin daha maraqlı və öyrədiciliyini təmin edir. Müəllim dərs prosesində XIX əsr maarifçilərindən danışarkən tarix fənnini ədəbiyyat fənni ilə integrasiya edə bilər. Təbii ki, bu cür dərslərin keçirilməsində ən mühüm amillərdən biri həm tarixi, həm də ədəbi materialı öyrənmək üçün kifayət qədər vaxtın olmasıdır. Həm də belə dərslər hər iki müəllimdən: həm tarixçidən, həm də filoloqdan ciddi hazırlıq tələb edir. Onlar hər bir müəllimin funksiyalarını dəqiq müəyyən etməli, dərs zamanı bir-birilərinə dəstək verməli, qarşılıqlı əlaqədə olmalı, şagirdlərin diqqətini bir-birindən yayındırmamalıdırlar. Ədəbiyyat və tarix fənlərindən integrasiya olunmuş dərs zamanı şagirdlər müstəqil olaraq tarixi məlumatları axtara bilərlər. Müasir məktəb internetdə belə bir axtarış təşkil etməyə imkan verir. Bu tip mövzuların tədrisi zamanı müəyyən tarixi hadisə haqqında təsəvvürə malik olan şagirdlər müstəqil olaraq axtarış sorgusunu tərtib etməli, müvafiq material tapmalı və onun etibarlılığını təhlil etməlidirlər. Bu bacarıq oxu savadının formalaşmasında fundamental bacarıqlardan biridir. Məsələn, M.F.Axundovun əsərlərini öyrənərkən o dövrün Azərbaycan tarixinə dair məlumatları ilə tanış ola bilərlər. Eyni zamanda bu cür tarixi məlumatlar daha həcmli və yadda qalan olacaqdır. Belə ki, şagirdlər müstəqil olaraq tapdıqları məlumatları dərsləkdəki məlumatlardan daha yaxşı öyrənirlər [8, s.80].

Tarixin tədrisi zamanı digər kifayət qədər məhsuldar iş forması XIX əsrdə cəmiyyətin sosial həyatı ilə bağlı mövzularda təqdimatlar yaratmaqdır. Məsələn, “XIX əsrdə Azərbaycanda təhkimçilərin həyatı”, “XIX-XX əsrlərdə muzdlu əmək” və s. kimi problemlərə toxunarkən ədəbiyyat dərslərində bu istiqamətdə toxunulmuş

mövzularla mövzulararası integrasiya etmək olar [8, s.79-81]. Bu cür tapşırıqlar sayəsində şagirdlər nəinki konkret tarixi məlumatlarla tanış olmaq imkanı əldə etməli, həm də alınan məlumatı işlənmiş formada təqdim etməyi bacarmalıdırlar, çünki təqdimat yaratmaq “təqdimatda əsas və kiçik məqamları vurğulamaq” bacarığını tələb edir. İntegrativ dərslərin növbəti mərhələsində şagirdlər bədii mətni təhlil etməyə başlayırlar. Bu zaman oxumaq savadını inkişaf etdirməklə biz, ilk növbədə, mətni təhlil etmək bacarığını inkişaf etdiririk. Ona görə də ən yaxşısı real tarixi faktlarla şəirin və ya misranın təhlilini mətnin müqayisəsi metodundan istifadə etməklə aparmalıyıq. Şagirdlərə əsərin mətnində real tarixi faktları tapıb vurğulamaq tapşırılır. Məsələn, şagirdlər Səməd Vurğunun “Vaqif” dramındakı Vaqif obrazı ilə real tarixi şəxsiyyət olan Vaqif haqqında müqayisəli təhlillər apara bilərlər. Faktları müqayisə etmək, onlar arasındakı fərqli cəhətləri tapmaq şagirdlərin marağını cəlb edən üsullardandır. Şagirdlərdən alınan məlumat əsasında müqayisəli cədvəl yaratmağı tapşırmaqla dərslərin fəaliyyətinin bu növü çətinləşsə də, öyrənmə prosesinə müsbət təsir etmiş olur.

Yüksəkkeyfiyyətli integrasiya olunmuş dərslərin keçirilməsinə və oxu savadı vərdislərinin inkişafına kömək edən başqa bir üsul əsərin tarixi şərhini tərtib etməkdir. Beləliklə, şagirdlərə müstəqil olaraq (internetdən və ya müxtəlif lüğətlərdən istifadə edərək) naməlum sözlərin mənasını tapmaq tapşırığı verilir. Tarixi şərh yazmaqla şagirdlər nəinki mətni daha yaxşı başa düşür, həm də tarixi realiaqlarla tanış olurlar [14, s.8] Təbii ki, mütəmadi olaraq integrasiya olunmuş dərslərin keçirilməsi kifayət qədər çətinidir.

“Ümumi tarix” fənninin tədrisi zamanı da uğurlu integrasiya yaratmaq olar. 1812-ci il müharibəsi haqqında məlumatı olmayan şagirdlər Lermontovun “Borodino” poemasının tam dərinliyini dərk edə bilmirlər. Təhkimçilik haqqında heç nə bilmədikləri üçün Turgenevin “Ovçunun qeydləri”nin ideoloji pafosunu da başa düşməyəcəklər [11, s.23]. Tarixi bilməmək xalqımızın taleyi ilə qırılmaz şəkildə bağlı olan bir çox başqa ədəbi əsərlərin qavranılmasını çətinləşdirir. Belə integrasiya olunmuş təlimin nəticəsi şagirdlərin motivasiyasının artması, müstəqilliyin və öyrənməyə yaradıcı yanaşmanın

təzahürü, işin estetik qavrayışının inkişafı və şagirdlərin idrak fəaliyyətinin aktivləşməsi olacaqdır [13, s.21].

Tarix fənninin integrasiyası ən uğurlu şəkildə coğrafiya fənni ilə reallaşdırılır ki, bu zaman müəllim şagirdlərdə təkcə tarixi bilik və bacarıqları deyil, coğrafi bilik və bacarıqları integrasiya edilmiş şəkildə üzə çıxarır. Xəritələrlə iş, coğrafi obyektlərin müəyyən edilməsi, yaranmış dövlətin koordinatları, əhalinin demoqrafik artımı və s. bu kimi məsələlər dərslərin daha maraqlı və canlı olması üçün tarixlə birgə integrativliyi təmin edərək daha uğurlu nəticənin məhsulu hesab edilir.

İntegrasiya edilmiş dərslə qərar verməzdən əvvəl müəllim integrasiyanın planlaşdırıldığı başqa bir fənnin müəllimi ilə müttəfiqə çevrilməlidir. Bu zaman hər iki müəllim öz fənlərini integrasiya etmək üçün ümumi maraqları müəyyən etməli olacaqlar. Hər iki müəllim bilməlidir ki, onları ayrı-ayrı dərslər hazırlamaq və keçirməkdən daha çox iş, xeyli vaxt və səy gözləyir. İntegrasiya edilmiş dərslərin iki müəllimin qarşılıqlı əlaqə texnologiyası onların hərəkətlərinin ardıcılığı, materialın təqdim edilməsinin məzmunu və üsulları, hər bir hərəkətin müddətidir. Onların qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif yollarla qurula bilər. Onlardan biri rəhbər, digəri isə köməkçi və ya məsləhətçi kimi çıxış edə bilər. Bütün dərsləri bir müəllim digərinin iştirakı ilə fəal müşahidəçi və ya qonaq kimi keçə bilər. İntegrasiya edilmiş dərslərin müddəti də dəyişə bilər. Belə ki, çox vaxt iki və ya üç dərslə saatı bir dərslə birləşdirilir. İstənilən integrasiya olunmuş dərslər bir fənnin dərslərindən, müvafiq konseptual-terminoloji sistemindən və idrak metodundan kənara çıxmaqla əlaqələndirilir. Bununla məsələnin səthi və formal tədqiqinə qalib gəlmək, məlumatı genişləndirmək, öyrənmə aspektini dəyişdirmək, anlayışı dərinləşdirmək, anlayış və qanunları aydınlaşdırmaq, materialı ümumiləşdirmək, şagirdlərin təcrübəsini və onun dərk etmə nəzəriyyəsini birləşdirmək, sistemləşdirmək mümkündür.

Pedaqoji prosesin istənilən komponentləri – məqsədləri, prinsipləri, məzmunu, tədris metodları və vasitələri dərslə integrasiya oluna bilər. Məsələn, məzmun götürüldükdə onun hər hansı komponenti integrasiya üçün təcrid oluna da bilər: anlayışlar, qanunlar, prinsiplər, təriflər,

əlamətlər, hadisələr, fərziyyələr, faktlar, ideyalar, problemlər və s. məzmunu intellektual, praktiki bacarıq və bacarıqlar kimi. Müxtəlif fənlərdən olan bu komponentlər bir dərstdə birləşdirilərək sistem əmələ gətirir, onların ətrafında tədris materialı toplanılır və yeni sistemə daxil edilir. Dərsin təşkilində əsas amil sistem yaradan amildir, çünki daha da inkişaf etdiriləcək onun qurulmasının metodologiyası və texnologiyası onun özü tərəfindən müəyyən ediləcəkdir. Bu zaman:

- *inteqrasiya edilmiş mövzunun məqsədi;*
- *inteqrasiyanın tərkibi, yəni birləşdirilmiş komponentlər dəsti;*
- *aparıcı sistem yaradan və köməkçi komponentlər;*
- *inteqrasiyanın hansı formada olması;*
- *birləşdirilən material arasındakı əlaqələrin xarakteri;*
- *materialın düzülməsinin strukturu (ardıcılıığı);*
- *onun təqdim edilməsinin forma və üsulları;*
- *şagirdlər üçün yeni materialı emal etmək üçün üsullar;*
- *qiymətləndirmənin aparılması;*
- *hazırlanmış dərs üçün qeyd forması;*
- *bu dərstdə şagirdlərin öyrənməsinə nəzarətin formaları və növləri [15] diqqətə alınmalıdır.*

İnteqrasiya edilmiş dərslərin üstünlükləri

İnteqrasiya olunmuş dərslər təhsilalanının zehni fəaliyyətinin güclü stimulyatorudur. İnteqrasiya olunmuş dərs son dərəcə cəlbedici dərs formasıdır. O, təhsilalanları monoton öyrənmədən uzaqlaşdırır, dərsin fərqli, qeyri-adi gedişi onların marağına səbəb olur, fəaliyyətə təkan verir. Onlar cisim və hadisələri təhlil etməyə, müqayisə etməyə və əlaqə axtarmağa başlayırlar. İnteqrasiya edilmiş dərslər çox vaxt kəşflərlə müşayiət olunur. Bu, müəyyən mənada elmi fəaliyyətdir. Bu fenomenin xüsusi dəyəri təhsilalanların tədqiqatçı rolunu oynamasıdır. Yuxarıda göstərilənlərə əlavə olaraq, bu tip dərslər müəllimin yaradıcı potensialını mükəmməl şəkildə ortaya qoyur. Bu, təkcə müəllimin peşəkar fəaliyyətində yeni mərhələ deyil, həm də onun siniflə münasibətlərinin yeni səviyyəsinə çatması üçün gözəl fürsətdir.

İnteqrasiya olunmuş dərslər təhsilalanının yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməyə yönəlib. Tədris prosesi zamanı müəllim çalışır ki, dərs

zamanı təhsilalanlar passiv dinləyici deyil, təlim prosesində fəal iştirak etsinlər. Ona görə də, müəllim işində – qruplarda işləmək, yaradıcı tapşırıqlar, didaktik oyun, sənədlərlə işləmək, beyin həmləsi, problemli tapşırıqlar, layihə üsulu [7, s.81] və s. aktiv metodlardan istifadə etməlidir.

İnteqrasiya təhsilalanları həvəsləndirir, onların təhsil və idrak fəaliyyətini aktivləşdirir, sinifdə gərginliyi və yorğunluğu aradan qaldırır. Beləliklə, onlar təhsil prosesinin fəal iştirakçılarına çevrilir və bu texnikadan istifadə etməklə əldə etdikləri bilikləri real şəraitdə tətbiq edə bilirlər.

Bu gün təhsil müəssisələrində akademik fənlərin və fənlərarası kursların inteqrasiyası pedaqoji kollektivin və ayrı-ayrı müəllimlərin yaradıcı potensialının təkmilləşdirilməsinə və inkişafına töhfə verən yeni pedaqoji həllərin tapılması probleminin həlli üçün perspektivli istiqamətlərdən biri kimi təhsilalanlara daha effektiv təsir göstərir. Pedaqogika tarixində ilk dəfə olaraq fənlərarası əlaqələr ideyası onların əsasında yaradılmış kompleks proqramlarda təcəssüm olundu ki, bu da müxtəlif elm əsaslarından bilikləri konkret reallıq obyektinə haqqında birləşdirən fənlərarası sistemdən başqa bir şey deyildir. Artıq XX əsrin 50 – 60-cı illərində M.N.Skatkin, E.İ.Monoszon, Ş.İ.Qanelin, S.E.Drapkina fənlərarası əlaqələrin (fənlərarası inteqrasiya) həyata keçirilməsinin zəruriliyindən danışmışlar [7, s.93]. Bu kontekstdə integrativ əsasda tədris, bir tərəfdən müxtəlif fəaliyyət növlərinin (idrak, oyun, kommunikativ, əmək) təzahürü üçün təlim prosesində (hər hansı bir fənn üzrə dərslərdə) optimal şəraitin yaradılması, digər tərəfdən də təhsilalanlarda özləri, mövcud dünya və bu dünyada öz müqəddəratını təyinetmə haqqında vahid təsəvvür formalaşdırmaq üçün hazırda mövcud olan hər hansı bir akademik mövzu üzrə hər hansı tədris materialının cəlb edilməsi deməkdir. İnteqrasiya olunmuş dərslər təhsilalanların müəyyən mövzular üzrə biliklərini genişləndirmək üçün nəzərdə tutulub. Onlar fənlərarası əlaqələrin strukturunu təkmilləşdirir, intellektual və emosional idrak, məntiq və emosiyalar arasındakı əlaqədə mövcud olan qeyri-mütənasibliyi pozaraq dərsin tərbiyəvi səmərəliliyinin artırılmasına kömək edir.

Dərs prosesində yorğunluğu, gərginliyi ara-

dan qaldırmaq üçün dərslərin tempi optimal olmalı və müxtəlif iş formalarından istifadə edilməlidir. Bu baxımdan integrasiya edilmiş dərslərin yaradılması metodikasının bir hissəsi olaraq mövzuya uyğun şəkildə hər bir fənn üzrə dərslərin məqsəd və vəzifələri işlənib hazırlanır [9, s.87].

Dərs zamanı öyrənmə fəaliyyəti elə təşkil edilməlidir ki, təhsilənləri düşünməyə, tədqiqat, axtarışa sövq etsin. Ona görə də təhsil alanların müstəqil işinin təşkilinə böyük əhəmiyyət verilməlidir. Onların müstəqil işini təşkil edərkən bilik mənbələri əsasən dərslilər, tarixi sənədlər, xəritələr, fotosənədlər, statistik məlumatlar, arayış və elmi-kütləvi ədəbiyyat, dövrü mətbuat və internetdir. Müxtəlif mənbələrlə işləmək tədris materialının məzmununu daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Ona görə də tədrisin ilkin mərhələlərində dərslərdə tarixi mətnlərin fraqmentlərindən istifadə edilir. Məsələn, V sinifdə bunlar Hesiod, Homer, Plutarx və s. kimi mövzuların tədrisində özünü göstərir. Bu mərhələdə işin əsas vəzifəsi mətni diqqətlə oxumaq, anlamaq və şərh etməkdir.

Problemlə laboratoriya dərsləri keçirdiyimiz ümumtəhsil məktəblərində müxtəlif mənbələrlə daha dolğun təşkil edilir. “1860-cı illərin islahatları dövrü”, “XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilərin xarici siyasəti”, “Rusiya”, “Böyük Vətən müharibəsi” mövzularında belə dərslər keçirilir. Materiallar problem üzrə qruplaşdırılır və qruplarda öyrənilir [10, s.45]. Şagirdlər sənədlərlə bağlı suallara cavab verir, onları müqayisə edir, bu və ya digər fakta öz şəxsi qiymətləndirmələrini bildirirlər. Bu cür dərslər şagirdlərin idrak fəallığını artırmaqla yanaşı, mənbə təhlili bacarıqlarını – sənədin təfsiri; sənəddə istifadə olunan məlumi sözlərin, terminlərin, adların, başlıqların mənasının tapılması; sənəd müəllifinin mövqelərinin müəyyən edilməsi; sənədin mahiyyətinin və əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi və s. inkişaf etdirir.

Dərslərdə aşağıdakı didaktik oyunlardan istifadə etmək olar:

“Tarixi etiketlər” tarixlərin təkrarı. Lövhədə tarixlərin yazılmış 16 xanası olan kvadrat çəkilir. Şagirdlərə tarixləri artan xronoloji ardıcılıqla yenidən qurmaq və sözügedən hadisəni adlandırmaq tapşırığı verilir [7, s.94].

“Krossvord” terminlərin təkrarı. Bütün sinif

cüt-cüt oynayır, şagirdlər vərəqdə konkret mövzuya dair sözlər yazır. Birinci şagird sözü vərəqin ortasına yazır, ikincisi sözü elə yazır ki, əvvəlki söz ilə kəsişsin, krossvord kimi alınsın. Nə qədər çox sözdə kəsişmə olsa, oyun iştirakçısı bir o qədər çox xal alır.

“Səhvləri tapın” üsulunda şagirdlərə düzəldilməli səhvləri olan mətn verilir. Məlum təsviri parçalardan yığmaq lazım olduqda “şəkli bərpa edin” üsulu əlverişlidir.

“Bilik ağacı” üsulunda şagirdlər öyrəndikləri materiala sual verməyi öyrənirlər. Suallar mətni izah edərkən və ya mətnlə işləyərkən kağız parçalarına yazılır və daha sonra ən uğurlu suallar qiymətləndirilir və “bilik ağacı”na yapışdırılır.

“Canlı şəkil” üsulunda şagirdlər tədris təsvirindən istifadə edərək tarixi hadisəni “canlandırmalıdılar”. Sonuncu texnikadan tez-tez istifadə edilir, bu, geyim problemini aradan qaldıran teatr tamaşalarının növlərindən biridir, çünki cizgi rəsm özü teatr dekorasiyası kimi olur. Belə bir dərsə nümunə olaraq IX sinifdə “Xocalı faciəsi” mövzusunu göstərmək olar [6, s.187].

Digər bir oyun növü təbiətdə sınaqdan keçirilən müxtəlifrəqabətli oyunlardır. Adətən, hər hansı böyük bölməni öyrəndikdən sonra **“komanda yarışması”** oyununu tətbiq etmək maraqlı olur. Bu oyun rəqabət-idrak maraqlarının formalaşmasına və müsbət emosiyaların inkişafına kömək edir. Çox vaxt daha vacib olan tədbirin nəticəsi deyil, şagirdlərin birləşdiyi, danışqlar apardığı, rol və vəzifələri bölüşdürdüyü, müstəqillik, təşəbbüsçülük və yaradıcılıq nümayiş etdirdiyi zaman ona hazırlıq prosesidir [7, s.94-95].

VI sinifdə “Bütün yollar Romaya aparır” (komanda yarışması) üzrə təkrar və ümumiləşdirmə dərslərinə hazırlaşarkən sinif qruplara bölünür, hər qrup dərs üçün ad, şüar və emblem hazırlayır, Qədim Roma həyatından hər hansı bir hadisəni dramatikləşdirir. Şagirdlər belə dərslərə böyük həvəslə hazırlaşırlar. Onlar tarixləri, anlayışları, hadisələr və dövrün tarixi şəxsiyyətləri haqqında əsas məlumatları təkrarlayırlar. Eləcə də öz tamaşalarına ssenari yazır, böyük həvəslə məşq edirlər. Düzdür, qeyd etmək lazımdır ki, müəllimin üzərinə böyük yük düşür, şagirdlərə nəzarət etmək, onlara rəhbərlik, kömək etmək lazımdır. Bu tip dərslər həmişə çox maraqlı keçir, şagirdlər onlara verilən prob-

lemləri böyük həvəslə həll edirlər. Dərs zamanı tamaşaçılar təkcə səhnəni izləmək deyil, həm də orada hansı hadisənin təqdim olunduğu sualına cavab verməlidirlər. Sonra şagirdlər gördüklərini müzakirə edir, şərhlər verir və hansı qrupun səhnəni daha aydın və inandırıcı şəkildə göstərdiyinə qərar verirlər. Ümumiyyətlə, istənilən oyun vəziyyəti dəyərləndirilməli və təhlil edilməlidir. Şagirdlər oyun zamanı nə öyrəndiklərini, hansı səhvlərə yol verildiyini başa düşməlidirlər. Belə ki, rəqabətli oyun şagirdlərin müstəqil təhlil bacarıqlarını inkişaf etdirir, idrak marağı oyadır.

Məşhur televiziya şousuna bənzətməklə **“Yeddi möhür arxasında”** intellektual oyununa diqqət edək. Bu layihəni IX sinif şagirdlərinə hazırlatmaq olar. Onlar özləri təqdimat üçün material seçməli, rekvizitləri hazırlamalı və musiqini təyin etməlidirlər. Oyunun qaydaları belədir: aparıcı məşhur bir şəxs haqqında, məsələn, II Qarabağ müharibəsində qəhrəmanlıq göstərən, müxtəlif təltiflərə layiq olan, hərbi əməliyyat zamanı düşmənin gülləsinə tuş gələn baş leytenant Şəhriyar Əlibəyli haqqında məlumat verir [7, s.96]. Onun tərcümeyi-halından danışmaqla faktlar gətirir, iştirak etdiyi hərbi əməliyyatlar haqqında şərhlər edir. Hekayə davam etdikcə, şagirdlər tərəfindən suallar verilir, o suallardan yeddisinin cavabları xidmət qeydlərində yazılır. Hər düzgün cavaba görə iştirakçının ona verilmiş “əmək kitabçasına” möhür vurulur. Ən çox möhür toplayan qəhrəmanın adını çəkmək hüququ qazanır. Qəhrəman haqqında bütün məlumatlar şagirdlərin özləri tərəfindən hazırlanmış təqdimat şəklində ekranda göstərilir. Bu zaman dövrə və ya məsələyə uyğun musiqidən istifadə edilir. Oyun çox maarifləndiricidir, şagirdlər üçün maraqlıdır, onları düşünməyə, müqayisə etməyə və biliklərini digər fənlərdən, xüsusən də, ədəbiyyatdan istifadə etməyə vadar edir. Bir mövzudan kənara çıxan dərslər və ya fəaliyyətlər şagirdlərin idrak fəallığını artırmaq üçün başqa bir təsirli üsuldur ki, bu da onların biliklərinin təcridini aradan qaldırmağa və tarixi materialın daha vahid qavrayışını formalaşdırmağa kömək edir.

Bu cür integrasiyanın üsulları müxtəlif ola bilər. Bu, tarix dərslərində ədəbi materialdan istifadə, dövrün və ona aid sənət əsərlərinin paralel öyrənilməsidir. Tarix və ədəbiyyatın integrasiyası üçün imkanlar, xüsusilə XX əsr dövrünün

və bu dövrün bədii əsərlərinin demək olar ki, paralel şəkildə öyrənilməsinin aparıldığı orta məktəblərdə geniş şəkildə təmin edilir. Bu, bir çox mövzular üzrə integrasiya olunmuş dərslərin keçirilməsi üçün böyük imkanlar açır [4, s.72].

Nəticə. Aydındır ki, illik planlaşdırmanın hazırlanması müəllimin gündəlik dərslərinin planlaşdırılması üçün də daha səmərəli şərait yaradır. Təhsilalanların öyrənmə prosesini tənzimləmək və nəticəyə çatmaq üçün hər bir müəllim fənn kurikulumlarının tələblərinə uyğun fəaliyyətini planlamalıdır. Müəllimin həm illik, həm də günlük planlaşdırma aparması təhsilalanın nəliyyətlərinin artırılması nəticələri ilə əlaqədar davamlılıqla yanaşı, həm məlumatların trayektoriyasına, həm də nəticələrin sistemliliyinə əsaslanır. Həmçinin planlaşdırma zamanı aşağıdakı nəticələri əldə etmək mümkündür:

- müəllim həm özü, həm də təhsilalanlar üçün illik yol xəritəsini cızmış olur;
- məzmunun planlı və fəaliyyət yönümlü öyrədilməsini sistemləşdirir;
- nəyi və nə vaxt öyrətməyi, integrasiya imkanlarını təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminat proqramının (2005-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam. 21 avqust 2004-cü il. Azərbaycan Təhsil Siyasəti (1998-2004). Bakı, “Çaşıoğlu” nəşriyyatı, 2005, 829 s.
2. Adıgözəlzadə D. Müasir təhsil konsepsiyasının inkişafında yeni təfəkkür dərslərinin rolu. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, Bakı, 2009, №47, s.3-7.
3. Azərbaycan Respublikasının Ümumi Təhsil Konsepsiyası (Milli kurikulum). Bakı, 30 oktyabr 2006, 33 №-li Qərar.
4. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün “Azərbaycan tarixi” fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-XI siniflər). Bakı, 2013, 144 s.
5. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün “Ümumi tarix” fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (VI-XI siniflər). Bakı, 2013, 133 s.
6. Azərbaycan tarixi (ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfi üçün “Azərbaycan tarixi” fənni

üzrə müəllim üçün metodik vəsait). Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2016, 129 s.

7. Bəhrəmov S. Tarixi biliklərin integrativ öyrədilməsi texnologiyası. Bakı, 2024, 223 s.

8. Bəkirova A. Ədəbi materialların mənimsənilməsində fənlərarası və fəndaxili əlaqələrin rolu. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi” jurnalı, Bakı, 2014, №2, s.79-81.

9. Cəbrayılov İ. Azərbaycan tarixinin tədrisi metodikası (monoqrafiya). Bakı, “Mütərcim” nəşriyyatı, 2006, 236 s.

10. Əmirov M. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2019, 88 s.

11. Əmirov M. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal interaktiv təlimi metodikası (ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti), Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2014, 678 s.

12. Əliyeva R. İnteraktiv metodlar: mahiyyət və tətbiqi yolları. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi” jurnalı, Bakı, 2006, №1, s.5-12.

13. Əliyev A. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqinə dair. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, Bakı, 2007, №3, s.46.

14. Əmiraslanova Q. İnteraktiv təlimin metodlarından istifadə və onun şagirdlərin biliyinə təsiri. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, Bakı, 2007, №2, s.42.

15. Həsənova E. Təsviri incəsənət fənninin tədrisində integrasiyanın təlimin keyfiyyətinə təsiri xüsusiyyətləri. “Kurikulum” jurnalı, Bakı, 2015, №2, s.117.

16. Həsənov M., Ağayev Ş., Məmmədova V., Fərzəliyeva Y. Fənlərin integrasiyası (metodik vəsait). Bakı, 2013, 64 s.

S.Bahramova

Using integrative approaches in current and annual planning of teaching the history subject

Abstract

Interdisciplinary activity is carried out according to the age characteristics of students and

their individual development character. In our modern era philosophical, social, humanitarian, natural-mathematical, aesthetic and educational-oriented works on this subject were written by scientists, teachers, psychologists and methodists in special subjects based on the content of modern education, the characteristics and regularities of the implementation of interdisciplinary relations in psychological, pedagogical and methodical activities have been studied. In the article these features were taken into account in the aspect of classification and structuring of subjects, and the possibilities of integration that the history teacher can implement in the teaching process are analyzed on the basis of examples.

С.Бахрамова

Использование интегративных подходов в текущем и годовом планировании преподавания истории

Аннотация

Межпредметная деятельность осуществляется с учетом возрастных особенностей студентов и характера их индивидуального развития. В современную эпоху на основе содержания современного образования философские, социальные, гуманитарные, естественно-математические, эстетические и просветительские работы на эту тему написаны учеными, педагогами, психологами и методистами по частным дисциплинам, изучены особенности и закономерности реализации межпредметных связей в психолого-педагогической и методической деятельности. В статье эти особенности были учтены в аспекте классификации и структурирования предметов, а также на основе примеров анализируются возможности интеграции, которые может реализовать учитель истории в учебном процессе.